

Олена Романова

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЖРЕЦЬКИХ ПОСАД З ПРОФЕСІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В ЄГИПТІ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА

Археологічні розкопки, що протягом останніх ста років проводились у Єгипті збагатили джерельну базу єгиптологічних досліджень таким специфічним видом пам'яток, як титулатури чиновників, вміщені в їх гробницях. На основі титулатур проводиться реконструкція державної та соціальної систем Стародавнього Єгипту та визначається їх історичний розвиток. Наше дослідження розглядає один із феноменів єгипетської державної та соціальної структури, який можна назвати введенням жрецтва до державної адміністративної системи, що окрім, власне, чиновницьких, мали також жрецькі титули. Критерії, за якими дослідники намагаються виділити жрецький прошарок у Стародавньому Єгипті, базуються на досить довільному визначенні, які титулатури державних чиновників належать саме жерцям (у таких випадках часто робиться вибір на користь однієї з сфер заняття певної особи і її оголошують або жерцем, або чиновником, що мав жрецькі титули), а тому потребують суттєвого перегляду, оскільки виявити жрецький стан не завжди вдається. Жерці були органічною частиною державного апарату: кожна жрецька служба ставала державною службою, і часто жрець займав не лише одну чи кілька жрецьких посад, а й кілька адміністративних. По суті, кожного чиновника в Єгипті можна вважати жерцем, оскільки виконуючи свої службові обов'язки, він, за уявленнями єгиптян, служив не просто абстрактній ідеї держави, а в першу чергу її наочному втіленню – живому богу, тобто фараону. Але разом з тим, вже за доби Давнього Царства спостерігається спеціалізація певних державних служб саме в галузі культово-релігійної діяльності, тобто, з точки зору сучасної людини, виділення жрецтва як певного різновиду державних службовців, на основі чого в подальшому відбулося формування суспільного прошарку служителів культу, процес остаточного завершення якого відбувся, очевидно, наприкінці Нового Царства, і передувала йому певна структуризація державної системи, що повної мірою не була достатньо чіткою навіть в епоху Нового Царства. На основі свого ґрунтовного дослідження єгипетської адміністративної системи доби Давнього Царства Баєр [Baer 1960, 297] виявив, що вона протягом даної доби не була стрункою та впорядкованою. Стандартизована система рангів та титулів була кодифікована за правління Неферікара (V династія), далі, починаючи від Джджедкара, кожен наступний цар за винятком Пепі I, проводив її реформування, що призводило до зниження або піднесення певних рангів стосовно інших. Жрецькі посади піддавалися таким же переміщенням, як інші державні посади, що значно ускладнює роботу дослідника щодо визначення соціального статусу жрецтва. Образно кажучи, жерців важко розглядати за титулатурами чиновників, а дати остаточну дефініцію, часто взагалі неможливо, оскільки за джерелами даної епохи, мож-

на відстежити в першу чергу не процес відокремлення жрецтва як служителів культу від інших державних посад, а явище стійкого поєднання певних жрецьких служб з певними видами професійної діяльності людини, що відобразилось в стійких поєднанні певних титулів. У таких випадках непродуктивними будуть будь-які спроби визначити остаточно в якій саме, клерикальній чи мирській, сфері людських взфемин функціонували носії стійких поєднань жрецького та нежрецького титулів, і за яким із них стоїть реальна служба, а який є лише необхідним супроводжуючим титулом. Спробуємо прозглянути взаємозв'язок жрецьких посад з певними видами професійної діяльності саме за доби Давнього Царства.

Майстри різного роду – ремісники, будівельники, архітектори, скульптори та інші – митці в Стародавньому Єгипті працювали в основному для потреб релігійного культу (будівництво та оздоблення храмів і гробниць, виготовлення необхідного культового інвентаря), а їх професійні об'єднання мали водночас риси релігійної конгрегації, оскільки служіння богу через виконання свого ремесла прирівнювалось до культового служіння, і, ймовірно, вшанування бога через ритуал і діяльність у тій сфері, покровителем якої було дане божество, сприймались єгиптянами у нерозривній єдності. І. М. Лур'є, досліджуючи документи Фіванського некрополя часів Нового Царства, вказав на той факт, що ремісники та інші робітники цього некрополя складали щось на зразок релігійного братства, всі вони називались “служителями місця істини”. Як члени релігійного братства деякі з них виконували ще й функції жерців при певних культу місцевих богів і мали відповідні звання [Лур'є 1951, 226]. Ремісники та інші робітники столичних некрополів доби Давнього Царства були пов'язані з культурами Птага та Сокара. Бог Птаг, центром культу якого був столичний Мемфіс, вважався богом-творцем Всесвіту, який, згідно Мемфіського богословського трактату, творив силою свого божественного слова і мав владу над рештою богів та творінь [Kees 1961, 151]. В характері даного божества проглядаються також хтонічні риси, у зв'язку з чим, пізніше, в Новому Царстві з'явилося навіть нове синкретичне божество Птаг-Татенен, завдяки отождоженню Птага з іншим хтонічним богом, Татененом, культ якого також вшановувався в Мемфісі [Коростовцев 1976, 74]. Птаг як бог землі мав владу над усіма матеріалами, які вважались “родственними сутностями землі” – глиною, каменем, деревом, металом, а тому, природно, став покровителем тих, хто з ними працював: будівельників, архітекторів, скульпторів, каменярів та інших ремісників. Верховний жрець даного бога мав назву “wꜥ ḥꜥꜣ ḥꜣmꜣw”, яка по-різному передається дослідниками і як “Митець великої могутності” (мається на увазі бог Птаг) і як “начальник ремісників Великого” (тобто Птага) або як “великий управитель ремісників” [Lexikon 1982, 1256]. Дві останні назви показують зв'язок даного бога з мистецтвами та ремеслами, оскільки ремісник або митець, створюючи якийсь предмет, окрім того, що працюючи з матеріалами, які належали цьому богу через магичні зв'язки, надаючи цим матеріалам певної форми, уподібнювався Птагу, що творив світ,

надаючи йому певної форми, і тому перебував під заступництвом даного бога. Бог Сокар був богом мертвих, богом некрополя, а тому, всі, хто був причетний до функціонування цього міста мертвих, також вшановували його як свого покровителя. Культ Сокара як бога столичних некрополів часів Давнього Царства тісно переплівся з культом Птага як бога тодішньої столиці Мемфіса, і навіть вшановувався як синкретичне божество під іменем Птаг-Сокар [Bonnet 1952, 724]. Згідно *Lexikon der Ägyptologie* в Давньому Царстві титул *wr ḥrp ḥmw* спочатку означав профанного начальника над ремісниками, і лише з VI династії він стає жрецьким титулом і необхідним компонентом тричленної назви верховного жерця Мемфіса “*wr ḥrp ḥmw ḥm-nṯr Pth ḥm-nṯr Skr*” – “Великий управитель ремісників, жрець Птага, жрець Сокара” [Lexikon 1982, 1256–1257]. Однак, очевидно, повністю заперечувати зв'язок начальника над ремісниками із жрецькими службами неможливо. Навпаки, ця посада цілком могла, а за логікою стародавніх єгиптян і повинна була поєднуватись з посадами жерця Птага та Сокара, оскільки не лише начальник, а й простий ремісник вважалися певною мірою причетними до культу Птага і титули начальника над ремісниками даного періоду дають нам підстави для висновків подібного роду. Так за титулами такого “начальника над ремісниками майстерні уабет” (*ḥm-j-r' ḥmw w'bt*) *W'š-Pth* випливає, що він був ще й жерцем Птага та Сокара (*ḥm-nṯr Pth ḥm-nṯr Skr*) [Hassan 1936, 5–14]. Селім Хасан, який видав опис мастаби Уаш-Птага, вважав, що в даному випадку він був насамперед жерцем, а не начальником над ремісниками, оскільки в його титулатурі був присутній ще й титул “*mḥrk niswt*” – “нагороджений царем”, що “...майже завжди давався начальнику деякого мистецтва або ремесла і є одним із титулів верховного жерця Птаха” [Hassan 1936, 5–6], але, визначити остаточно професію Уаш-Птага дуже складно, оскільки в його титулатурі відсутній титул “*wr ḥrp ḥmw*” і тому вона не відповідає класичній формі титулів верховного жерця даного бога, але можна констатувати, що оскільки він був начальником над ремісниками, то він мав бути і жерцем Птага. Інший приклад – *w-nj-Pth* (IV династія), виходячи з написів з його поховання в саккарському некрополі, він був також начальником над ремісниками (*ḥm-j-r' ḥmw*) та жерцем культу Птага та Сокара (*ḥm-nṯr Pth ḥm-nṯr Skr*) [Mugrey 1905, Pl. III]. До нашого часу не дійшла повна титулатура *Pth-špss* [Sethe 1932, I, 51–53] (кінець IV–V династія), про посаду якого можна говорити лише на підставі написів із сонячного храму царя V династії Неферіркара, тому й неможливо визначити, чи дійсно він був лише “великим начальником над ремісниками”, і не був жерцем мемфіського культу Птаха. *Pth-špss* був “*wr ḥrp ḥmw*” та “*ḥrj sšt' n k'it nbt niswt*” – “той, хто над таємницею всіх царських робіт” (титул визначав, що дана особа здійснювала контроль над всіма будівельними роботами країни), мав один із почесних титулів “*ḥm'ḥw ḥr Pth*” – “той, кого шанує Птаг”, а також був наближений до царської сім'ї, навіть одружений з дочкою Шепсесафа, царівною

‘-m’³t, що насамперед характеризує його як верховного жерця Мемфіського Птага, за визначенням К. Зете [Sethe 1932, I, 51–53]. Титули іншого верховного жерця Птага за часів кінця V – початку VI династії, “ḥrj sšt’ n k’³t nbt” – “той, хто над таємницею всіх робіт”, та “ḥrj sšt’ n niswt m ḥswt.f nbt” – “той, хто над таємницею царя в кожному його місці”, засвідчують, що даний першосвященик Мемфіса також мав стосунок до будівельних робіт. Таким чином, можна констатувати зв’язок професій будівельників, ремісників, скульпторів та ін., які працювали з глиною, каменем, деревом, металом та іншими матеріалами, і особливо їх начальників з посадами жерців Птага та Сокара.

Стародавні єгиптяни обожнювали поняття Маат, в яке вони вкладали ідею світового порядку, гармонії космо-соціальної системи, а також правди, справедливості, істини. Вони поклонялись цьому поняттю, як і богині Маат, атрибутом якої було перо страуса. Культ Маат, як і культу інших абстрактних божеств ніколи не були локальними культурами [Коростовцев 1976, 142], але оскільки в Давньому Царстві Маат як дочка Ра перебувала в тісному зв’язку з культом даного бога та з культом царя, ймовірно буде припущення, що її культ справляли в заупокійних храмах фараонів та в святилищах сонця жерці ḥm-w-nṯr. Однак здійснення культу в храмі було не єдиним заняттям для жерців Маат, оскільки із відомих нам 14 жерців Маат (це такі особи, як ḥt-ḥtp-ḥr [Murray 1905, Pl. III 4], Wš-Pth [Hassan 1941, 3], Wr-ḥww [Hassan 1944, 337–343], Wr-ddd-Pth [Firth 1926, 158], Wsr-n-R’ [Quibell 1908, P. 72, Pl. VI], Wsr-nṯr [Murray 1905, P. 19, PL. XX, XXI, XXIII, XXIX, XXV], Nj-k’w-ḥr [Sethe 1933, I, 188–189] Pth-ḥtp [Hassan 1943, 189–193], Šm-k’ [Murray 1905, 7–10], Šm-nfr [Hassan 1950, 201–206], K’-m-nfrt [Hassan 1960, 84], K’-nj-niswt [Junkwr 1938, 145], Tsn [Hassan 1944, 260], Tṯw [Firth, Gunn 1926, 158],) одинадцять поєднували даний титул з титулом s’b, що можна вважати відповідником для посади судді. Суддя, основним заняттям якого було здійснення справедливого суду і відновлення порушених справедливості та порядку, “творив Маат”, а тому мав право вважатися жерцем даної богині, служачи їй не поклонінням культу, а своєю професійною діяльністю. Однак, серед титулатур осіб, яких можна назвати суддями, не завжди присутні титули жерців Маат, тому 11 вищезгаданих осіб, які мають обидва титули, ймовірно, були також реальними жерцями культу даної богині. Можна визначити різновиди суддівських посад, які поєднуються як з найвищими державними посадами, так і з адміністративними службами середнього та нижчого рівня, а з іншого боку – з посадами ḥm-nṯr Маат. Tṯw був чаті-везиром, титул s’b в даному випадку входив до його повної титулатури чаті, яка за доби Давнього Царства записувалась так: s’b, t’jtj, t’jtj. Це означало, що в руках візира була також вища судова влада і, починаючи з V династії, візири вважались жерцями Маат [Коростовцев 1976, 142]. Šm-k’ та ḥt-ḥtp-ḥg мали титули s’b, перший з них напевне служив богині Маат в першу чергу як жрець, оскільки в його титулатурі присутні жрецькі титули - w’b niswt,

ḥm-nṯr бога Седа, жрець (ḥm-nṯr) царя Ніусерра та царя, ім'я якого не вписано (зберігся лише картуш), а також жрець (ḥm-nṯr) богині Гатгор в сонячному святилищі "ṯswt-ib-R'", тому цілком доречно припустити, що Sḥm-k' здійснював культ Маат в цьому святилищі або в заупокійному храмі Ніусерра, або іншого царя, в той час, як титулатура ḥt-ḥtp-ḥr дуже коротка – вона має всього три титули – "суддя, вуста Нехена, жрець Маат". Із автобіографії вельможі Уні, можна дізнатись, що він вів судове розслідування проти дружини царя Уретхетес разом з "суддею, вустами Нехена" [Sethe 1932, I, 98–100], звідки можна зробити висновок, що останній титул означав також посаду судді. Wš-Pth, Wsr-n-R', Wsr-nṯr, Pth-ḥtp та Sšm-nfr мали титули, "s'b 'd mr" – "суддя, розпорядник каналів," який Селім Хасан називає "адміністратор ному" [Hassan 1941, 3] і за IV–V династій означав посаду начальника області [Helk 1954, 79–80], в руках якого була зосереджена також судова влада над даною територією. Титулатура Wr-ḥww нараховує 24 титули, із них 7 титулів стосується галузі судочинства (s'b, imj-r' sšw – "суддя, начальник над писарями", s'b šḥd sšw n ḥwtj-wrtj imj wr ḥnw – "суддя, наглядач над писарями двох палат справедливості, які перебували в західній частині резиденції"; s'b šḥd sšw n wpt – "суддя, наглядач над писарями експедицій"; ḥrp sšw sprw m d'd'it wrt – "управитель над писарями позивачів великої судової комісії"; wd' mdw m ḥ'jt – "той, хто судить у залі"; ḥrp sšw sprw – "управитель над писарями позивачів"; pḥr mḥ n šwt – "той, хто забезпечує повний захист царя через суд"), 5 характеризують його як писаря, 6 є жрецькими титулами (ḥm-nṯr богині Маат, Гатгор, бога Осіріса, царів Менкаура, Неферіркара та сонячного храму Неферіркара, imj-r' gs imj wrt 'ḥr – "начальник великого загону жерців піраміди") [Hassan, 1944, 237], що підтверджує нашу думку про можливість поєднання певних адміністративних обов'язків з відповідними жрецькими в діяльності однієї особи, в даному випадку обов'язків судді з обов'язками жерця Маат. K'-m-nfrt та Tsn поєднували титул s'b з титулом "imj-r' sšw" – "начальник над писарями", а Wr-ddd-Pth мав чотири відповідні титули "s'b sš", – "суддя, писар," "s'b šḥd sšw", – "суддя, наглядач над писарями", "s'b imj-r' sšw", – "суддя, начальник над писарями" та "s'b šḥd 'r", який Фірт та Гунн переклали – "official of Inspectors of Book-keepers" [Firth, Gunn 1926, 158]. Титул s'b в поєднанні з титулами писарів, означав суддівську посаду нижчого рангу, таке поєднання досить часто зустрічається в титулах осіб невисокого соціального статусу, які не мали своїх власних гробниць, а були зображені на стінах поминальних камер, але більшість з них не мали титулів жерця богині Маат. Отже, за "ḥmw-nṯr M't" стояла реальна жрецька служба, яка давала підвищення суспільного статусу і, зрештою, значне поліпшення матеріального становища.

Богиня Гатгор вшановувалась в Давньому Царстві і як божественна мати фараона, і як локальне божество Дендери, а також як богиня любові, веселощів, розваг. Тому стає зрозумілим зв'язок між титулом наглядача жерців

цієї богині (*šhd ḥmw-nṯr ḤtḤr*) та титулом “*šhd ḥsw*” – “наглядач над співаками”, як у варіанті, поданому в титулатурі *Mmj* [Hassan 1953, 45–48] або між титулами “*ḥmj-rʾ ḥsw pr ʾ;*” “начальник над придворними співаками” та “*ḥm-nṯr ḤtḤr*” – “жрець Гатгор”, варіант з титулатури *Ḥtj* [Sethe 1932, I, 45], який у своїй гробниці вказав, що він був “начальником над придворними співаками, що звеселяли серце господаря свого співом прекрасним всередині палацу”. В обох випадках можна помітити взаємозв’язок функцій служби начальника чи наглядача над співаками з культом Гатгор.

Необхідно вказати також на взаємозв’язок професії лікаря-окуліста з культом бога Двава, на який вказав Селім Хасан [Hassan 1960, 49]. Він вважав, що наявність вказівки на зв’язок даної персони з культом Двава можна сприймати як свідчення, що вона була лікарем-окулістом. До представників цієї професії дослідник зараховує царевича IV династії, сина Хафра, *nmw-bʾf*, титул якого “*ʾ; Dwʾw wp*” він перекладає як “Assistant of the God *Dwʾw*, i. e. oculist” [Hassan 1953, 7]. Власне від Давнього Царства свідчень про жерців Двава, які були також лікарями-окулістами збереглося декілька, варто навести *Wʾš- Dwʾw* та *Mdw-nfr*, мастаби яких є в Гізі. Уаш-Двав був “*šhd sinw pr ʾ;*” – “наглядачем над придворними лікарями” та “*sinw irtj pr ʾ;*” – “лікарем-окулістом двору”, а також жерцем (*ḥm-nṯ Dwʾw*) Двава [Hassan 1960, 49–55]. Медунефер мав титули “*ʾ; Dwʾw*” – “дворецького бога Двава” а також “*ḥrp sinw irtj pr ʾ;*”, який Селім Хасан перклав як “Chief Oculist of the Great House” [Hassan 1941, 115]. Всі три жерці Двава були власниками мастаб, в той час є титули лікарів-окулістів (без титулів жерців Двава), залежних від власників гробниць. Тут, як і у випадках з судьями-жерцями Маат та начальниками над ремісниками – жерцями Птага та Сокара, можна констатувати, що наявність жрецького титулу в титулатурі мало означати людину більш високого соціального становища.

Вище ми розглядали випадки поєднання жрецьких посад, переважно категорії *ḥmw-nṯr* з певними професіями за часів Давнього Царства, та наше дослідження буде незавершеним без визначення можливих варіантів поєднання з певними державними посадами жрецької категорії *ḥrj-ḥb*. Хельк [Helk 1954, 31] в своїй роботі, присвяченій дослідженню державних посад за часів Давнього Царства, вважав, що, херігеб (саму назву посади він перекладав від “той, який при сувоях”, або “людина сувоїв”) спочатку був знавцем ієрогліфічного письма, атрибутами якого були сувої з текстами і специфіка його служби спочатку полягала не тільки в релігійній галузі, а і в обов’язках писаря, царського секретаря і лише поступово сфера його компетенції обмежилась саме релігією. На наш погляд, від своїх обов’язків щодо ведення діловодства жрецька служба за часів Давнього Царства так і не звільнилась, тобто служба херігеба вже передбачала не лише виконання релігійних ритуалів, і її не можна остаточно віднести ні до жрецьких, ні до інших державних служб. Через знання ієрогліфічного письма та священних книг, оскільки письмо і читання

завжди було пов'язане з магією, ḥrj-ḥb вважався знавцем її, чаклуном, жерцем. Виконуючи певні ритуали в храмах та гробницях, він за уявленнями єгиптян, активізував певні містичні зв'язки, які існують між речами цього та потойбічного світу для досягнення мети, здійснення якої необхідне для блага соціуму (держави) або *ка* окремого індивіда. Та професія херігеба передбачала знання письма взагалі, стан обізнаності з премудростями написання та читання ієрогліфів взагалі, його можна назвати писарем, навіть далеким попередником сучасного вченого, адже він повинен бути обізнаним із священними книгами, вміти їх переписувати, читати, тлумачити, писати нові, тобто здобувати нові знання, систематизувати, зберігати та передавати їх, чим займаються в наш час науковці. За доби Давнього Царства професіоналізм ḥrj-ḥb виходив за рамки суто жрецької діяльності. Із 52-х відомих нам осіб періоду правління IV- VII династій, які мали титули херігебів, лише 11 можна зарахувати до чиновників нижчого рангу, більшість були вищими державними чиновниками, в тому числі 9 осіб були візирами, також варто вказати, що серед даних херігебів було 14 членів царської сім'ї. За IV династії з'явився такий варіант запису даного титулу, як ḥrj-ḥb it.f – “херігеб свого батька”, його мали царевичі-сини Хафра Nj-wsr-R' [Hassan 1943, 185–188], Íwn-R' [Hassan 1941, 31–34], а також царевичі IV династії *nḥ-m'-ḥr [Hassan 1941, 35–41] та Šḥm-k'-R' [Hassan 1943, 103]. В цьому випадку доречним буде переклад даного словосполучення саме як “секретар свого батька”, що вказує на суть його “мирських обов'язків”. Херігеб за правління III-IV династій був помічником-секретарем царя не меншою мірою, ніж жерцем. Окрім того, титули херігебів часто поєднувались з титулами писарів (sš niswt – “писар царський”, sš 'r niswt – “писар грамот царя”, sš mdw nṯr – “писар книг бога”) та їх начальників, а також титулами, з компонентом ḥrj sšt' – “той, хто над таємницею (чогось)”, “втаємничений”, який Селім Хассан перекладав словом “секретар” і підтверджує наш висновок, що характер служби херігеба полягав як у культовому служінні, так і в професійній діяльності писаря.

Таким чином, можна констатувати присутність двох явищ у соціальній структурі Єгипту доби Давнього Царства: існування взаємозв'язку між певними жрецькими посадами та певними родами професійної діяльності; поєднання жрецької служби з професійною діяльністю характерне для осіб, яких можна зарахувати до професійної еліти або до організаторів певної сфери професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

- Коростовцев М. А.* Религия Древнего Египта. Москва, 1976.
Лурые И. М. Забастовка ремесленников фиванского некрополя во времена Рамсеса III. // Вестник древней истории. № 1. Москва–Ленинград, 1951.

- Baer K. Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties. Chicago, 1960.**
- Bonnet H. Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1952.**
- Firth C., Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries. Vol. I. Le Caire, 1926.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1930-1931). Vol. II. Cairo, 1936.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1931-1932). Vol. III. Cairo, 1941.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1932-1933). Vol. IV. Cairo, 1943.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1931-1932). Vol. V. Cairo, 1944.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1934-1935). Vol. VI. Cairo, 1950.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1935-1936). Vol. VII. Cairo, 1953.**
- Hassan S. Excavations at Gîza. (1934-1935). Vol. IX. Cairo, 1960.**
- Helk W. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Ägyptischen**
- Junker H. Gîza III. Band III. Wien-Leipzig, 1938.**
- Kees H. Ancient Egypt // A Cultural Topography/ Transl. from German. London, 1961.**
- Lexikon der Ägyptologie. Begründet von W. Helk und E. Otto. Herausgegeben von W. Helk und W. Westendorf. Band II. Wiesbaden, 1982.**
- Murray M. A. Saqqara Mastabas. London, 1905.**
- Quibell J.E. Excavations at Saqqara. (1906-1907). Le Caire, 1908.**
- Sethe K. I. Urkunden des Alten Reichs. B. I. Leipzig, 1932.**
- Sethe K. II. Urkunden des Alten Reichs. B. II. Leipzig, 1932.**
- Sethe K. I. Urkunden des Alten Reichs. B. II. Leipzig, 1933.**
- Sethe K. II. Urkunden des Alten Reichs. B. II. Leipzig, 1933.**

